

УДК 34.096

ПРОТИРІЧЧЯ У ПРАВІ ТА ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІАЛЕКТИКИ

CONTRADICTIONS IN LAW AND LEGAL REGULATION THROUGH DIALECTIC

Іваненко О.В.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права і процесу Юридичного інституту
Національного авіаційного університету*

Стаття присвячена висвітленню окремих питань внутрішніх протиріч у праві, визнання факту існування яких надає можливість встановлювати його фактичні протилежні тенденції, які, у свою чергу, визначають сутнісні ознаки правового регулювання, та поза якими існування права є неможливим. Кожна із протилежних сторін, які разом утворюють протиріччя, можуть зумовлювати настання як негативних, так й позитивних наслідків, проте кожна з них є органічно необхідною для існування як протилежної сторони зокрема, так й права в цілому. Всебічне дослідження протиріч у праві та правовому регулюванні, вивчення реальних можливостей та меж правового регулювання, а також аспектів співвідношення ефективності соціального та правового регулювання створюватиме сприятливі умови для подальшого удосконалення права взагалі та системи правового регулювання зокрема, і, навпаки, ігнорування зазначених протиріч об'єктивно призводитиме до знецінення права у соціальному сенсі.

Ключові слова: протиріччя у праві, правове регулювання, удосконалення права, діалектика, ефективність права.

Статья посвящена освещению отдельных вопросов внутренних противоречий в праве, признание факта существования которых позволяет устанавливать его фактические противоположные тенденции, которые, в свою очередь, определяют сущностные признаки правового регулирования, и вне которых существование права невозможно. Каждая из противоположных сторон, которые вместе образуют противоречия, могут вызывать наступление как негативных, так и положительных последствий, однако каждое из них органически необходимо для существования как противоположной стороны в частности, так и права в целом. Всестороннее исследование противоречий в праве и правовом регулировании, изучение реальных возможностей и пределов правового регулирования, а также аспектов соотношения эффективности социального и правового регулирования будут создавать благоприятные условия для дальнейшего совершенствования права вообще и системы правового регулирования в частности, и, наоборот, игнорирование указанных противоречий объективно будет приводить к обесцениванию права в социальном смысле.

Ключевые слова: противоречия в права, правовое регулирование, совершенствование права, диалектика, эффективность права.

The article is devoted to coverage of certain issues of internal contradictions in the law, the recognition of existence of which allows its actual opposite tendencies, which in turn determine essential features of legal regulation, which is existence of law is impossible. Each of opposing sides, which together form contradiction can cause offensive both negative and positive effects, but each of them organically necessary for existence of opposite side in particular, and the law in general. A comprehensive study of contradictions in law and legal regulation, study of real possibilities and limits of legal regulation, as well as aspects of social relations and effectiveness of legal regulation will create favorable conditions for further improvement of law in general and system of legal regulation in particular, on other hand, ignoring these contradictions objectively will lead to a depreciation of law in social sense.

Key words: contradictions in law, legal regulation, improvement of law, dialectic, effectiveness of law.

Актуальність теми. Глибинне дослідження протиріч, притаманних праву в цілому та правовому регулюванню суспільних відносин зокрема, аналіз соціальної активності правових норм, реальних можливостей та меж правового регулювання створюватиме сприятливі умови для подальшого удосконалення права, і, навпаки, замовчування даних протиріч апріорі призводитиме до зниження ефективності права у соціальному сенсі.

Попри те, що дослідження питань протиріч у праві взагалі та правовому регулюванні зокрема проводяться вже тривалий час. Низка питань, пов'язаних із розглядом зазначених протиріч не лише як факторів деструктивного характеру, але й як каталізаторів розвитку та удосконалення права й правового регулювання, наразі залишається недостатньо вивченою та потребує певного доопрацювання. Такий стан розробленості зазначеної проблематики свідчить про необхідність поглиблення теоретичних знань у даній галузі. Тому метою статті є висвітлення окремих теоретичних питань протиріч у праві та правовому регулюванні крізь призму діалектичного підходу для подальшого використання набутих теоретичних знань з метою підвищення ефективності правового регулювання в цілому та правозастосовної діяльності зокрема.

Виклад основного матеріалу. Право, виходячи із власної внутрішньої природи, характеризується наявністю значної кількості як діалектичних, так й внутрішніх протиріч. Для проведення досліджень такого роду проблемних питань у науковому середовищі прийнято використовувати методологічний інструментарій діалектики, яка розглядає кожний процес як суму та єдність протилежностей, що означає визнання суперечливих, таких, що виключають одна одну, що знаходяться в єдності і боротьбі сторін у всіх явищах й процесах природи та суспільства. Адже дійсним є той факт, що боротьба протилежностей, назрівання і вирішення протиріч утворюють внутрішнє джерело та механізм розвитку кожного явища.

Не залишається й осторонь проблематика протиріч у праві. У науковій літературі знайшла визнання думка про те, що для права характерною є боротьба та єдність протилежностей, проте цей фундаментальний закон діалектики майже не використовується при дослідженні права. До нього зазвичай звертаються для проведення аналізу правових інститутів, дослідження протиріч між нормами права і моралі [1, с. 132].

Аналіз протиріч у праві та причин їх виникнення надано П.С. Дагелем. Попри те, що дана класифі-

кація була зроблена понад сорок років тому, наразі вона залишається актуальною, що в черговий раз підтверджує циклічність соціальних та історичних процесів. Тому пропонуємо безпосередньо розглянути зазначену класифікацію [2, с. 51–59].

Перша група – протиріччя між окремими правовими нормами, які мають логічний характер та пояснюються помилками законодавчої техніки. Зазвичай такі протиріччя виникають як результат внесення до законодавства змін без урахування діючих норм, таким чином порушуючи внутрішню логіку певної галузі права та ускладнюючи застосування правових норм. Такі протиріччя можуть мати як внутрішньогалузевий, так й міжгалузевий характер. Проте, оскільки такі протиріччя можна виявити майже одразу на практиці, то їх усунення не буде складним і відбуватиметься у процесі удосконалення права. (приклад, прийняття Верховною Радою України змін до Конституції України).

Друга група – протиріччя між правовими нормами та урегульованими за їх допомогою потребами суспільства. При цьому мають місце різні випадки. Право або забігає вперед, наприклад, коли встановлюються норми, до яких суспільство ще не підготовлене матеріально або ідеологічно, або суперечить закономірностям розвитку суспільства, якщо вони неправильно зрозумілі законодавцем, або – і це буває найчастіше – норма права відстає від динамічного розвитку суспільних відносин, і тоді виникають прогалини у регулюванні останніх [3]. Такі протиріччя не лежать на поверхні, для їх з'ясування потрібен глибокий аналіз практики застосування та соціальної ефективності правових норм (приклад, реформування медичної галузі, сімейні лікарі, страхова медицина).

Третя група – право, як індикатор реальних суспільних протиріч. Право у демократичних державах з високо розвиненим громадянським суспільством повинне відображати волю всього народу. Проте на сьогоднішній день складається така ситуація: за допомогою норм права регулюються переважно інтереси правлячої еліти, яка, маючи бажання утримувати такий суспільний порядок, все ж таки вимушена враховувати та відображати у праві, хоча й в усиченому вигляді, інтереси іншої сторони – народу. Закріплені у праві поступки, вирвані народом у правлячої верхівки, соціальна демагогія влади, яка прагне надати своєму праву статусу загального, що захищає інтереси усього суспільства, призводить до появи норм, що формально закріплюють певні інтереси народу, які в тій чи іншій мірі суперечать інтересам правлячої еліти. Але, слід мати на увазі, що через правозас-

тосовну діяльність дана еліта прагне звести нанівець й такі поступки (приклад, механізм реалізації права на інформацію).

Четверта група – внутрішні протиріччя у праві, які відображають власне сутність правового регулювання суспільних відносин. Пізнання сутності будь-якого явища, включаючи й правове регулювання, є неможливим без пізнання притаманних йому протиріч, оскільки саме вони створюють можливість виникнення протиріч усіх інших видів [4, с. 227]. У даному випадку не правильно було б розглядати внутрішні протиріччя у праві, як дещо негативне, шкідливе та небажане [5, с. 6–7]. Помилковим було б також вважати, що одна сторона цього протиріччя є позитивною та корисною, а інша – негативною та шкідливою, оскільки за такого підходу виникає у соціумі нестримне бажання позбавитися від реального протиріччя, знищити його негативну складову, що в результаті спричинить ще більшу соціальну шкоду.

Визнаючи існування внутрішніх протиріч у праві, ми зможемо встановлювати його фактичні протилежні тенденції, які характеризують сутність правового регулювання, поза якими існування права є неможливим. Кожна із зазначених протилежних сторін, які разом утворюють протиріччя, можуть зумовлювати настання як негативних, так і позитивних наслідків, проте кожна з них є органічно необхідною для існування як протилежної сторони зокрема, так й права в цілому. Ці протилежні сторони утворюють єдине ціле, є взаємообумовленими та функціонально взаємопов'язаними. Хоча між ними постійно триває процес боротьби, який полягає у тому, що кожна зі сторін заперечує існування іншої, обмежує її, обидві вони діють у протилежних напрямках.

Не викликає сумніву, що право може реально існувати лише в такій системі координат, як правові норми – суспільні відносини. Дана теза має важливе значення для розуміння внутрішніх протиріч правового регулювання, оскільки беззаперечним є той факт, що у сукупності правових норм, взятих поза суспільними відносинами, ми можемо виявити виключно формальні протиріччя. Основне ж внутрішнє протиріччя правового регулювання, тобто протиріччя між нормативною стороною права та його соціальним змістом, можна з'ясувати через дослідження взаємовідносин між правом, як формою існування суспільних відносин та суспільними відносинами, як змістом права.

Зазначене протиріччя права можна без перебільшення розглядати як джерело його розвитку. Логіка розвитку права полягає, насамперед, не у ньому самому, а у його взаємозв'язку із суспільними відносинами, адже діалектика змісту та форми є глибинним, внутрішнім джерелом саморозвитку явища, яке відображає боротьбу внутрішніх його протилежностей [6, с. 65].

Базове внутрішнє протиріччя права, яке полягає у протиріччі між його формально-нормативною стороною та соціальним змістом, проявляється у низці конкретних протиріч, притаманних праву, як регулятору суспільних відносин, та виступаючих в якості

характерних сутнісних ознак правового регулювання. Всі інші конкретні протиріччя є похідними від основного. До них можна віднести такі.

Перше протиріччя – кожна правова норма є однаковою мірою поведінки людей, яка застосовується до нерівних по суті людей. Тобто, будь-яке право можна розглядати, як застосування однакового масштабу вимог до різних людей, а тому рівне право є порушенням рівності та власне несправедливістю [7, с. 93]. Виходячи із цього, можна говорити про те, що праву притаманне протиріччя між формальною рівністю, яка встановлюється для регламентації поведінки людей та фактичною нерівністю останніх, щодо яких вона застосовується. Проілюструвати дану тезу можна наступним чином. Згідно з нормами кримінального права однаковою та єдиною для усіх членів суспільства підставою для притягнення до кримінальної відповідальності визнається наявність складу злочину. У даному випадку демократичний принцип рівності всіх громадян перед законом проявлятиметься у тому, що, незалежно від того, хто вчинив діяння, яке містить ознаки складу злочину, ця особа визнається винною у скоєнні злочину. З іншого боку, встановлюючи рівні межі необхідної поведінки суб'єктів правовідносин, обов'язкові як для пересічних громадян, так і для посадових осіб, до компетенції яких належить саме застосування норм права, право тим самим гарантує суспільству захист від свавілля, створює визначеність та упорядкованість суспільних відносин. Проте, застосовуючи ці однакові вимоги та регламентації до нерівних по суті людей, можна спостерігати, що їх вплив на суб'єктів правовідносин буде неоднаковим, адже їх об'єктивне становище у суспільстві та суб'єктивні можливості є різними.

Друге протиріччя – динамічний розвиток соціального життя та суспільних відносин, які потребують правового регулювання та утворюють зміст останнього. Слід розуміти, що правові норми можуть стати регуляторами та упорядниками суспільних відносин виключно за умови власної стабільності: коли зазначені норми є загальними правилами поведінки, які розраховані на багаторазовість свого застосування [8]. Тому часті зміни правових норм провокуватимуть невпевненість та нестабільність у взаємовідносинах між людьми, порушення даних норм та, відповідно, не сприятимуть вихованню членів суспільства у дусі поваги до закону та перетворенню необхідності дотримуватися закону у звичку та життєву необхідність. Проте така стабільність, звичайно, має усвідомлюватися як категорія відносна, оскільки природно відбуватимуться зміни у праві через динамічну сутність суспільних відносин. Отже, з одного боку, правове регулювання покликане забезпечувати стабільність та впорядкованість суспільних відносин, а з іншого – надавати простір для їх розвитку та природних змін. Протиріччя між стабільністю правових норм та мінливістю суспільних відносин, які ними регулюються, є сутнісною ознакою права.

Третє протиріччя – превалювання волі правлячого прошарку суспільства при формуванні змісту пра-

ва, що зумовлено економічним становищем групи осіб, які знаходяться при владі, взаємовідносинами між прошарками суспільства та іншими факторами, які знаходяться поза межами волі та свідомості основної маси суспільства. Проте право набуває свого оформлення та формального вираження у конкретних вольових актах законодавця, тобто законах, указах, постановах, які створюються людьми. Право, як сукупність правових норм, є продуктом свідомо-вольової діяльності осіб, які через них (норми права) виражають свої правові погляди, власне розуміння дозволених та заборонених варіантів поведінки, визначають критерії справедливого та несправедливого. Тому об'єктивно зумовлений зміст права може виражатися у правових нормах у завуальованому, а іноді й у викривленому вигляді, набуваючи у них більш або менш точного відображення. Отже, існують протиріччя між об'єктивною економічною та соціально-політичною обумовленістю змісту права та його вольовою природою, тобто між об'єктивним та суб'єктивним у праві. Така особливість іноді призводить до «забігання» правових норм «наперед».

Четверте протиріччя має місце у випадку, коли конкретна життєва ситуація, вирішення якої потрапляє у сферу регулювання певної абстрактної норми, яка за своїм соціальним значенням не співпадає з тією стандартною ситуацією, на яку дана норма розрахована. Звісно, так само, як і відносно однакові стандарти поведінки розраховані на багаторазове використання, так й правова норма повинна бути абстрактною та орієнтованою на стандартні ситуації. Так склалося історично, що розвиток правової форми норми права відбувався поступово від прецедентного права, казуїстичної побудови правових норм до створення їх абстрактних формул. Наприклад, будь-який склад злочину є сукупністю сутнісних ознак, які характеризують суспільну небезпечність даного виду злочину; будь-яка санкція у кримінальному праві є відображенням оцінки законодавцем суспільної небезпечності даного виду злочину, знову ж таки, у абстрактному вигляді. Проте правові норми застосовуються щодо конкретних життєвих фактів, до конкретної поведінки людей, яка містить безліч індивідуальних ознак. У цьому контексті правильною є теза: закон є загальним, а випадок, який повинен ним регулюватися, – одиничним [9, с. 66–67]. Різноманіття та індивідуальна неповторність фактів суспільного життя можуть зумовлювати такі ситуації, коли конкретна життєва ситуація, вирішення якої потрапляє до сфери регулювання певної абстрактної норми, яка за своїм соціальним значенням не співпадає з тією стандартною ситуацією, на яку дана норма розрахована.

Даний вид протиріччя може мати й інший прояв. Існують випадки, коли законодавець залишає поза увагою (відомо або несвідомо) певний вид суспільної поведінки, вважаючи його незначущим для інтересів суспільства, проте конкретний акт поведінки, який не підпадає під абстрактну норму права, зачіпає інтереси суспільства та потребує правового впливу. Таким чином, можна говорити про те,

що праву притаманні протиріччя між абстрактністю правових норм та конкретністю соціальних фактів, які знаходяться під їх регулятивним впливом. Через це іноді виникають протиріччя між законністю та доцільністю [10, с. 35]. Тому неправильно у корені буде теза про те, що законність та доцільність завжди співпадають, відсутні протиріччя між нормами права та потребами суспільства, яке знаходиться у постійному динамічному розвитку. Але, за будь-яких умов, неприпустимим є порушення законності під лозунгом «доцільності». Адже таке порушення ніколи не може бути доцільним та спричинить значно більшу шкоду, ніж користь, заради якої дане порушення вчиняється. Отже, у тому випадку, коли виявлено недоцільність деяких норм права, з'являються підстави ставити питання про їх зміну через правову процедуру.

П'яте протиріччя – протиріччя між формальним розмежуванням правових норм та відсутністю чітких ліній розмежування у реальній соціальній дійсності. Зазвичай нормами права встановлюються формально визначені межі належної, дозволеної та забороненої поведінки, чітко формулюються ознаки поведінки, за умови настання яких настають певні правові наслідки. Формальна визначеність права є його об'єктивною якістю, яка обумовлює його соціальну цінність та дозволяє забезпечити чітку організованість суспільних відносин, визначеність та конкретність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків їх учасників [11, с. 6]. Таким чином, формально існуючі межі втілюються у суспільне життя, де фактично вони відсутні. Дійсно, ми не можемо уявити, виразити, поміряти, зобразити рух, не перериваючи неперервного, не спростивши, не омертвивши живого. Відображення рухів думками є омертвінням, – і не лише думками, але й відчуттями, і не тільки руху, але й будь-якого поняття [4, с. 233]. Так само втілення у суспільне життя формально визначених меж означатиме «переривання неперервності», омертвіння живого та спрощення природної реальної дійсності. Наприклад, коли особа вчиняє злочин за один день до визначеного законом віку, з якого настає кримінальна відповідальність, йому призначається одне покарання, а якщо таке ж діяння скоєне через один день після настання зазначеного віку, покарання буде іншим. Отже, праву притаманні протиріччя між формальним розмежуванням правових норм та відсутністю чітких ліній розмежування у реальній соціальній дійсності.

Всі зазначені вище протиріччя є похідними від основного протиріччя правового регулювання суспільних відносин. У сукупності вони розкривають характерні риси останнього: встановлення однакових меж поведінки, відносна стабільність правових норм, їх вольова природа, абстрактний характер, формальна визначеність. Зазначені протиріччя у різних галузях права та конкретних правових інститутах з певними специфічними рисами.

У юридичній літературі природно постає питання про визначення об'єктивних меж впливу права на суспільні відносини [12, с. 50], від вирі-

шення якого залежить підвищення ефективності правового регулювання. Такі межі залежать як від характеру власне суспільних відносин (вольовий характер, доступність для зовнішнього контролю, можливість примусового впливу на них), так й від можливостей методу правового регулювання, його особливостей, які проявляються у вищенаведених протиріччях. Слід розуміти, що їх ігнорування може призвести до обрання такого методу правового регулювання, який об'єктивно не здатний впливати на суспільні відносини.

У кожній правовій системі, на кожному етапі розвитку права властиві йому внутрішні протиріччя знаходять своє вирішення: встановлюється певна єдність протиріч, які утворюють це протиріччя. Філософія має у своєму арсеналі декілька способів вирішення протиріч, включаючи й такий, коли обидві сторони протиріччя, проникаючи одна в одну, не усувають одна одну протягом усього існування явища [13, с. 125]. Саме до такого способу відноситься вирішення протиріч правового регулювання.

На наш погляд, дуже важливим є питанням про те, як саме слід поєднати об'єктивно притаманні праву протиріччя. І тут варто розуміти, що вольовий характер правового регулювання та науковий підхід до правотворчого процесу здатні створити можливості для їх свідомого поєднання з урахуванням характерних особливостей методу правового регулювання суспільних відносин. Оптимальне поєднання зазначених протиріч одночасно є максимальним використанням можливостей методу правового регулювання.

Не слід винаходити велосипед у цьому питанні, оскільки вже давно існують спеціальні юридико-

технічні прийоми, які дозволяють досягнути оптимального вирішення протиріч у праві та поєднати формальну визначеність із необхідною гнучкістю правового регулювання: раціональне співвідношення між нормативним та індивідуальним регулюванням; розподіл компетенцій у галузі правового регулювання між центральними та місцевими органами влади; своєчасне внесення доповнень та змін у законодавство; досить широке формулювання правових норм, яке б враховувало тенденції розвитку суспільних відносин; встановлення по відношенню до певних суб'єктів диференційованих правових норм, а також винятків із певних правил; використання відносно визначених та альтернативних санкцій; введення у норми права так званих оціночних або перемінних ознак (таких, конкретний зміст яких може змінюватися протягом дії даної норми) [14, с. 117–129]; використання інституту аналогії тощо. Отже, завдяки застосуванню таких способів, не усуваючи існуючі протиріччя, можна їх вирішити, «зняти» їх негативні прояви та створити умови для максимальної суспільно корисної реалізації функцій права.

Висновки. Резюмуючи зазначене вище, хотілося б зауважити, що всебічне вивчення протиріч у праві та правовому регулюванні суспільних відносин, дослідження реальних можливостей та меж правового регулювання, а також аспектів співвідношення ефективності соціального та правового регулювання створюватиме сприятливі умови для подальшого удосконалення права взагалі та системи правового регулювання зокрема, і, навпаки, ігнорування зазначених протиріч об'єктивно призводитиме до знецінення права у соціальному сенсі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Общая теория социалистического права / С.С. Алексеев. – Вып. 4. – Свердловск, 1966. – 132 с.
2. Дагель П.С. Диалектика правового регулирования общественных отношений / П.С. Дагель // Правоведение. – 1971. – № 1. – С. 51–59.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 19. – 19 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.kpu.ua/wp-content/uploads/2011/12/t19.pdf>.
4. Ленин В.И. Полн. собр. соч. / В.И. Ленин. – Т. 29. – М. : Политиздат, 1969. – 782 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://lenin-ulijanov.narod.ru/sobran_0.html.
5. Константинов Ф.В. Ленинская теория отражения и современная наука / Ф.В. Константинов – М., Изд «Наука», 1966. – 303 с.
6. Минасян А.И. Категории «содержание» и «форма» и их взаимопереход. Вопросы философии / А.И. Минасян. – М., 1962. – № 6. – 65 с.
7. Ленин В.И. Полн. собр. соч. / В.И. Ленин. – Т. 33. – М. : Политиздат, 1969. – 93 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://lenin-ulijanov.narod.ru/sobran_0.html.
8. Шляпочников А.С. О стабильности советского уголовного закона / А.С. Шляпочников // «Советское государство и право». – 1957. – № 12 // Байтин Я.М. Уголовный закон и его применение / Я.М. Байтин. – М., Изд. «Юридическая литература». – 1967. – 8 с.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 1. – С. 66–67. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.kpu.ua/wp-content/uploads/2011/12/t1.pdf>.
10. Галесник Л.С. Нормы права и практика коммунистического строительства. В сб.: «Вопросы общей теории советского права» / Л.С. Галесник. – М. : Госюриздат. – 1960. – 35 с.
11. Алексеев А.А. Социальная ценность социалистического права, как регулятор общественных отношений / А.А. Алексеев // «Советское государство и право». – 1968. – № 3. – 6 с.
12. Явич Л.С. Проблема правового регулирования советских общественных отношений / Л.С. Явич – М. : Госюриздат. – 1961. – 24 с. // С.С. Алексеев. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев. – М. : Изд. «Юридическая литература». – 1966. – 50 с.
13. Дудель С.П., Штракс Г.М. Закон единства и борьбы противоположностей / С.П. Дудель, Г.М. Штракс. – М.: Изд. «Высшая школа». – 1967. – 125 с.
14. Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев – М.: Госюриздат. – 1963. – С. 117–129.